

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN
ZAQATALA filialı**

FAKÜLTƏ: İqtisadiyyat və menecment departamenti

BÖLMƏ: İqtisadiyyat və idarəetmə

İXTİSAS: Turizm işinin təşkili

Müdafiəyə buraxılır:

«____» «____» 2025-ci il

Bölmə rəhbəri: _____

BAKALAVR TƏHSİL PİLLƏSİ ÜZRƏ

BURAXILIŞ İŞİ

**MÖVZU: “MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA İQTİSADI
BÖHRANLARIN TURİZM SEKTORUNA TƏSİRİ”**

QRUP: TT1q-20

TƏLƏBƏ: Həsənzadə Yusif Ellaz oğlu

ELMİ RƏHBƏR: müəllim, Muxtarov Məhəmməd İbrahim oğlu

ZAQATALA-2025

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil: Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatında iqtisadi böhranın təsiri	5
1.1. Azərbaycanda iqtisadi böhranın təsiri.....	5
1.2 Neft sektoru və böhranın təməl səbəbləri və bu vəziyyətin Azərbaycanda təhlili	16
II Fəsil: Turizm sektorunun iqtisadiyyatdakı rolu.....	19
2.1. Azərbaycanda turizm sektorunun struktur analizi.....	19
2.2 Turizmin iqtisadiyyata çoxşaxəli təsiri	20
III Fəsil: İqtisadi böhranların turizm sektoruna təsiri.....	21
3.1. Devalvasiya və turizm sektoru	21
3.2. Pandemiya dövründə iqtisadi böhran və turizm.....	24
3.3 Turizmdə qarşıya çıxan problemlər, onların həlli yolları və gələcək perspektivlər	29
Nəticə	32
Təkliflər.....	34
Ədəbiyyat siyahısı	35

Giriş

Müasir dünyada və regionda baş verən iqtisadi proseslər, qlobal dəyişikliklər milli iqtisadiyyatlara birbaşa təsir göstərir. Neftlə zəngin ölkələr, o cümlədən Azərbaycan enerji sektorundan yüksək asılılığa malik olduqları üçün qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalara həssasdırlar. Bu cür dalğalanmalar təkcə neft sektoruna deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatın digər sahələrinə, o cümlədən strateji əhəmiyyətli qeyri-neft sektorlarından biri olan turizmə də təsir edən geniş miqyaslı nəticələrə malikdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində ölkənin bütün sahələrində, o cümlədən turizm sektorunda yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Turizm sektoru milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən birinə çevrilmiş, beynəlxalq bazarlara integrasiya prosesi genişlənmişdir. Lakin müstəqillik dövründə həm qlobal, həm də milli səviyyədə baş verən müxtəlif iqtisadi böhranlar turizmin inkişaf dinamikasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillik tarixində müşahidə olunan iqtisadi böhranların turizm sektoruna təsirini təhlil etmək, yaranmış problemlərin səbəb və nəticələrini araşdırmaq və gələcək inkişafı üçün praktiki tövsiyələr verməkdir. (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Mövzunun aktuallığı onunla əsaslandırılır ki, son onilliklərdə ölkədə baş verən mühüm iqtisadi böhranlar, xüsusən də 2015-ci ildə milli valyutanın devalvasiyası və 2020-ci il pandemiyası turizm sektorunda dərin tənəzzülə, investisiya cəlbədiciliyinin azalmasına, məşğulluğun azalmasına səbəb olub. Bu baxımdan neft sektorunda müşahidə olunan dəyişikliklərin və ümumilikdə iqtisadi böhranların turizmə təsirinin təhlili Azərbaycanın iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən böhranlı proseslərdir.

Tədqiqatın mövzusu iqtisadi böhranların turizm sektoru üçün fəsadları və bu nəticələrin aradan qaldırılması yollarıdır.

Tədqiqatın məqsədi neft sənayesində baş verən iqtisadi böhranların əsas səbəblərini təhlil etmək, onların turizm sektoruna təsir mexanizmlərini öyrənmək və bu nəticələrin aradan qaldırılması üçün inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir.

Nəzəri və metodoloji əsaslar iqtisadi inkişaf, böhran nəzəriyyələri və sektorlararası qarşılıqlı əlaqə modellərinə əsaslanır. Neft gəlirlərinin iqtisadi sistemə təsiri və bu kontekstdə qeyri-neft sahələrinin, xüsusən də turizmin rolu tədqiqatın əsas nəzəri əsasını təşkil edir.

Məlumat bazası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Dövlət Turizm Agentliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya

Bankı, OPEC, UNWTO kimi beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatları, habelə yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri və analitik materialları əsasında formalaşdırılır.

Tədqiqat metodlarına sistemli təhlil, müqayisəli təhlil, empirik müşahidə, statistik təhlil, qrafik metodlar və struktur-funksional yanaşma daxildir.

Elmi iş aşağıdakı quruluşa malikdir:

I fəsil iqtisadi böhran anlayışını araşdırır və Azərbaycanın neft sektorunda böhranın əsas səbəblərini müzakirə edir;

II fəsildə turizm sektorunun iqtisadiyyatdakı mövqeyi və struktur xüsusiyyətləri təhlil edilir və onun çoxşaxəli təsirləri izah edilir;

III fəsil iqtisadi böhranların turizm sektoruna spesifik təsirlərini, xüsusilə devalvasiya və pandemiya dövrlərində onların dinamikasını qiymətləndirir;

IV fəsildə mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması yolları təqdim olunur, həmçinin turizm sənayesinin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi verilir.

I Fəsil: Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatında iqtisadi böhranın təsiri

1.1. Azərbaycanda iqtisadi böhranın təsiri

İqtisadi böhran iqtisadi inkişafın tarazlaşdırılmış prosesinin pozulduğu, istehsal fəaliyyətinin zəiflədiyi, işsizliyin artdığı, kapital qoyuluşunun azaldığı, maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənliyin artdığı mərhələ kimi xarakterizə olunur. Belə böhranlar adətən müntəzəm olaraq baş verir və iqtisadi sistemdə struktur zəifliklərinin dərinləşməsi nəticəsində yaranır (Samuelson və Nordhaus, 2010). Belə böhranlar həm beynəlxalq, həm də daxili amillərdən yaranırlar. Qlobal amillərə dünya bazarlarında kəskin qiymət dalğalanmaları, beynəlxalq maliyyə sistemindəki şoklar və pandemiya kimi fəvqəladə hallar daxildir. Daxili səbəblərə zəif iqtisadi idarəetmə, struktur islahatlarının ləng gedişi, valyuta bazarında qeyri-sabitlik və daxili siyasi gərginlik daxildir (Krugman, 2009). Azərbaycanda baş verən iqtisadi böhranlar adətən neftin qiymətinin dəyişməsi, beynəlxalq maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik və ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etməməsi kimi amillərlə əlaqələndirilir. 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan ciddi iqtisadi çətinliklərlə üzləşib. Bu dövrdə ölkə siyasi qeyri-sabitlik, hiperinflyasiya və inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalan iqtisadi strukturla üzləşdi.

Azərbaycan valyutasının tarixi.

1992-ci ildə milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk illərdə sovet rublu ölkədə dövriyyədə qalmışdır. Lakin Prezidentin 1992-ci il avqustun 15-də imzaladığı Sərəncama əsasən, Azərbaycan manatı 1992-ci il avqustun 1-dən rəsmi olaraq dövriyyəyə buraxılıb, birinci dövrdə 1, 5, 10, 250 və 1000 manatlıq əskinaslar dövriyyəyə buraxılıb (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı).

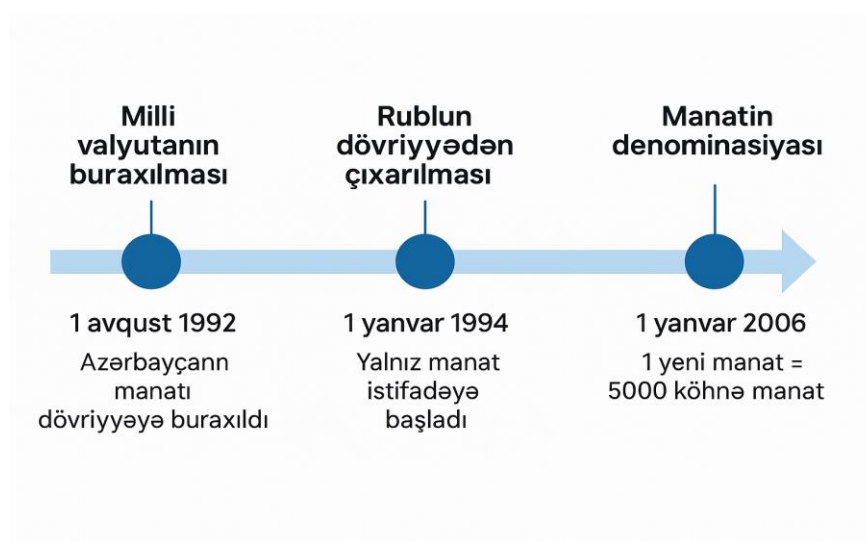
1992-1994-cü illərdə ikili valyuta dövriyyəsi. Milli valyutanın dövriyyəyə buraxılmasına baxmayaraq, 1992–1994-cü illərdə Azərbaycan manatı SSRİ rublu ilə paralel olaraq dövriyyəsinə davam etdirdi. Bu dövrdə ölkədə iqtisadi qeyri-sabitlik və yüksək inflyasiya yaşanıb. Yalnız 1994-cü il yanvarın 1-də rubl tədaviyənə tamamilə çıxarıldı və manat yeganə rəsmi valyutaya çevrildi (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2021-ci il).

2006-cı ildə manatın denominasiyası. 2006-cı ilin yanvar ayından ölkədə manatın denominasiyası aparılıb və köhnə manatla yeni manat

arasında nisbət 5000:1 səviyyəsində müəyyən edilib. Bu tədbirin əsas məqsədi maliyyə dövriyyəsini sadələşdirmək və ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövqeyini möhkəmləndirmək idi. Bu keçidin əsas atributları dövriyyəyə buraxılmış yeni əskinaslar və sikkələr (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və s.) olmuşdur. **Cədvəl 1. 1 Milli valyutanın tarixi**

Hadisə	Tarix	Qısa təsvir
Milli valyutanın buraxılması	1 avqust 1992	Azərbaycan manatı dövriyyəyə buraxıldı
Rublun dövriyyədən çıxarılması	1 yanvar 1994	Yalnız manat istifadəyə başladı
Manatın denominasiyası	1 yanvar 2006	1 yeni manat = 5000 köhnə manat

Şəkil 1.1. Milli valyutanın tarixi

Azərbaycanda iqtisadi böhranların yaranması və əsas xüsusiyyətləri

1. 1990-cı illərin əvvəllərindəki iqtisadi böhran

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan ciddi iqtisadi çöküş yaşamağa başladı. İqtisadi əlaqələrin pozulması, istehsalın dayandırılması, yüksək inflyasiya və milli valyutanın olmaması ölkənin dərin tənəzzülə uğramasına səbəb olub (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2018).

Bu müddət ərzində:

- İqtisadi artım tempi kəskin şəkildə yavaşladı,
- Əhalinin real gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə azalıb,
- İşsizlik və yoxsulluq səviyyəsi artıb,
- Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı tamamilə dayandı.

2. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının nəticələri

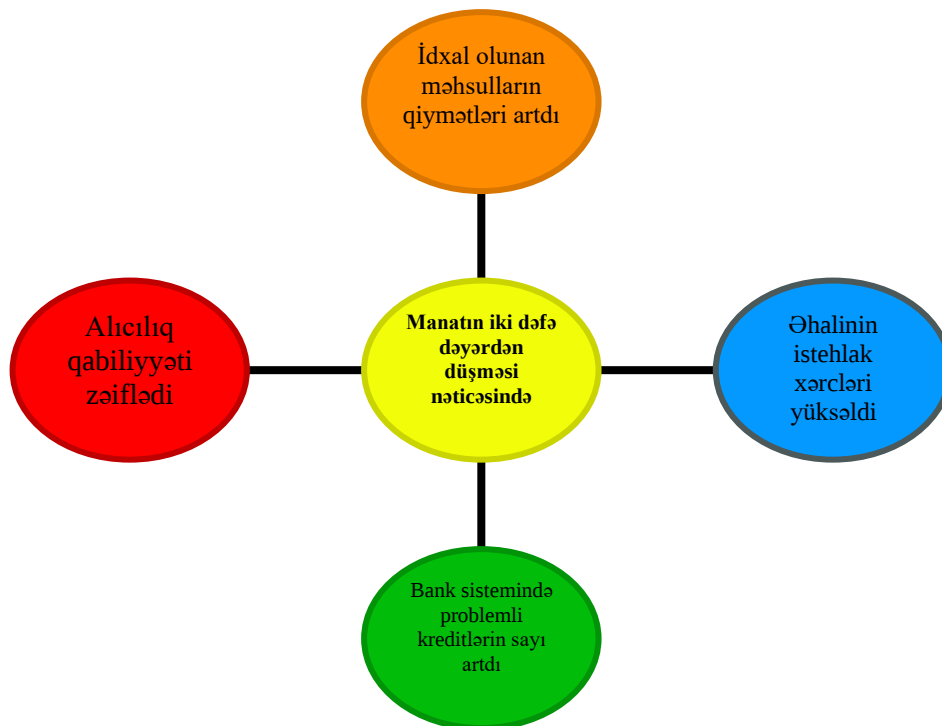
2008-ci il qlobal maliyyə böhranı Azərbaycanda birbaşa iqtisadi tənəzzülə səbəb olmasa da, neftin qiymətinin düşməsi büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Bu hadisə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının vacibliyini bir daha göstərdi (Dünya Bankı, 2009).

Azərbaycan hökuməti böhranın təsirini yumşaltmaq üçün fəal fiskal siyasət həyata keçirmiş və Dövlət Neft Fondu (ARDNF) vasitəsilə iqtisadi sabitliyi qorumağa çalışmışdır.

3. 2015-ci il devalvasiya böhranı

2015-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir.

Sxem 1.1 Manatın iki dəfə dəyərdən düşməsi nəticəsində baş verən dəyişikliklər

Mənbə: (Azərbaycan Mərkəzi Bankı, 2016) məlumatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

4. 2020-ci il COVID-19 pandemiyasının iqtisadi təsirləri

COVID-19 pandemiyası dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadiyyatında ciddi çətinliklər yaradıb. Xüsusilə də bu vəziyyətdən ən çox zərər çəkən turizm, xidmət və nəqliyyat sektorları olub. İqtisadi artım yavaşlayıb, işsizlik artıb. Hökumət iqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün sosial və fiskal stimulyasiya paketlərini həyata keçirib (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, 2020-ci il).

1991-1994-cü illərdə Sovet İttifaqının dağılması və müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ÜDM kəskin şəkildə azaldı. Bu dövrün xarakterik hadisələri sənaye müəssisələrinin bağlanması, inflyasiya və işsizlikdir. Bu dövrdə 1994-1998-ci illər Qarabağ müharibəsi nəticəsində hərbi xərclərin artması, iqtisadi tənəzzül və investisiya axınının azalması kimi hadisələr baş verdi.

2008-ci ildə dünya qlobal maliyyə böhranı yaşadı. Bu dövr xarici ticarət və valyuta bazarlarında qeyri-sabitlik və maliyyə resurslarının azalması ilə xarakterizə olunur.

2014-2015-ci illərdə dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi Azərbaycana ciddi təsir göstərmişdir. Azərbaycan neft ölkəsi olduğu üçün bu təsir ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrün xarakterik hadisələri valyutanın devalvasiyası, inflyasiya və xarici borcun artması idi.

2020-ci ildə bizi bütün dünyada məşhur edən COVID-19 pandemiyasından sağ çıxdıq. Bu dövrün əsas hadisələri: sərhədlərin bağlanması, turizm və xidmətlərdə böhran, istehsalın azalması.

Cədvəl 1.2 Azərbaycan iqtisadiyyatında böhran mərhələləri – xronoloji zaman xətti

İl	Hadisə	İqtisadi Təsirlər
1991-1994	Sovet İttifaqının dağılması və müstəqillik	ÜDM-də kəskin azalma, sənaye müəssisələrinin bağlanması, inflyasiya, işsizlik.
1994-1998	Qarabağ müharibəsi	Hərbi xərclərin artması, iqtisadiyyatın tənəzzülü, investisiya axınının azalması.
2008	Qlobal maliyyə böhranı	Xarici ticarət və valyuta bazarında qeyri-sabitlik, maliyyə resurslarının azalması.
2014-2015	Neft qiymətlərinin kəskin düşməsi	Valyuta devalvasiyası, inflyasiya, xarici borc yükünün artması.
2020	COVID-19 pandemiyası	Sərhəd bağlanması, turizm və xidmət sektorlarının böhranı, istehsalın azaldılması.

1991-ci ildə ÜDM həcmi (milyard manat) 13,8 milyard manat idi. 1992-ci ildə bu göstərici düşüb 10,2 milyard manata. 1994-cü ildə UDM 12,5 milyard manat olub. 2008-ci ildə bu göstərici 36,5 milyard manata qədər qalxıb. 2014-cü ildə bu rəqəm 63,0 milyard manat təşkil edirdi. 2015-ci ildə isə dünyada baş verən devalvasiya və neftin qiymətinin kəskin düşməsi nəticəsində ÜDM kəskin düşərək 48,5 milyard manat təşkil elədi.

1991-ci ildə ÜDM-in illik artımı (faizlə) -25,0% düşdü. 1992-ci ildə bu rəqəm -35,0% təşkil elədi. 1994-cü ildə bu rəqəm -30,0 % oldu. 2008-ci ildə ÜDM-in illik artım faizi artaraq 10,0% təşkil elədi. 2014-cü ildə ÜDM-in illik artımı 10,05-dən 3,4%-ə düşdü. 2015-ci ildə bu rəqəm yenə də düşərək -3,4% oldu.

İxracın həcmi 1991-ci ildə 4,5 milyard ABŞ dolları oldu. 1992-ci ildə bu rəqəm düşərək 3,1 milyard ABŞ dolları təşkil elədi. 1994-cü ildə ixrac həcmi artaraq 4,7 milyard ABŞ dolları oldu. 2008-ci ildə bu rəqəm kəskin artaraq 22,0 milyard ABŞ dolları oldu. 2014-cü ildə ixracın həcmi artaraq 35,0 milyard ABŞ dolları oldu. 2015-ci ildə isə məlum məsələlərə görə ixracın həcmi 35,0 milyard ABŞ dollarında 28,3 milyard ABŞ dollara düşdü.

İdxal 1991-ci ildə 2,8 milyard ABŞ dolları, 1992-ci ildə 2,1 milyard ABŞ dolları, 1994-cü ildə 3,2 milyard ABŞ dolları, 2008-ci ildə 11,0 milyard ABŞ dolları, 2014-ci ildə 13,4 milyard ABŞ dolları və 2015-ci ildə 12,1 milyard ABŞ dolları təşkil edirdi.

İstehlak qiymətləri indeksi 1991-ci ildə 120,0%, 1992-ci ildə 130,0%, 1994-cü ildə 110,0%, 2008-ci ildə 22,0%, 2014-cü ildə 13,8% və 2015-ci ildə 15,6% təşkil edib.

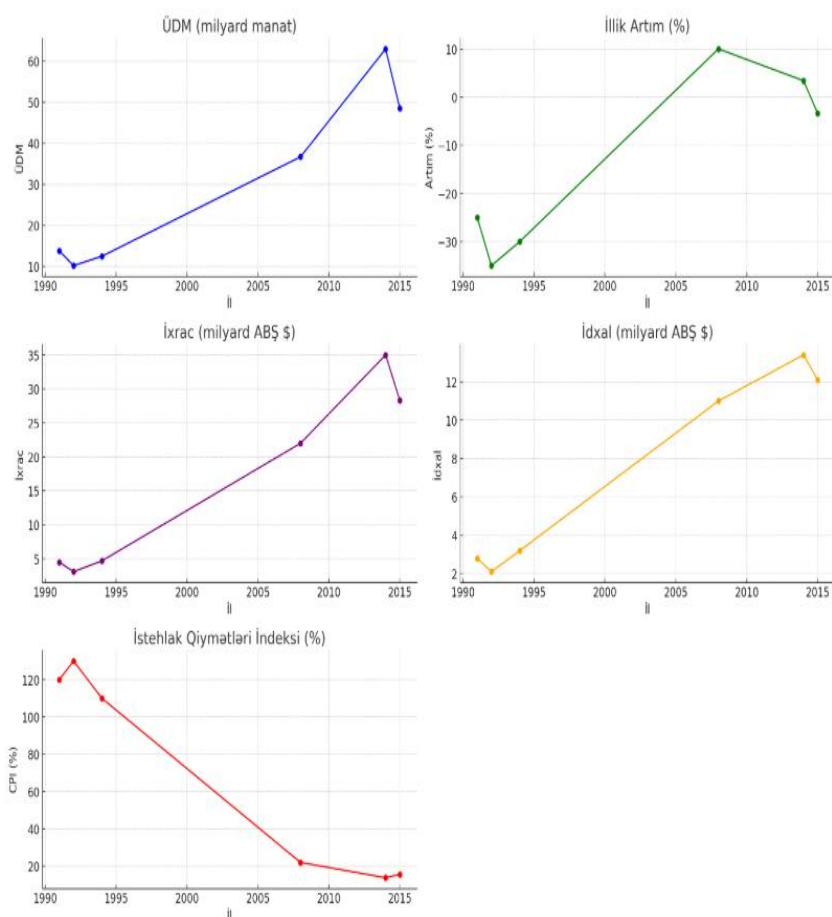
Cədvəl 1.3 İqtisadiyyatın illik göstəriciləri və böhranların təsiri

İl	ÜDM (milyard manat)	İllik Artım (%)	İxrac (milyard ABŞ \$)	İdxal (milyard ABŞ \$)	İstehlak Qiymətləri İndeksi (%)
1991	13,8	-25,0	4,5	2,8	120,0
1992	10,2	-35,0	3,1	2,1	130,0
1994	12,5	-30,0	4,7	3,2	110,0
2008	36,7	10,0	22,0	11,0	22,0
2014	63,0	3,4	35,0	13,4	13,8
2015	48,5	-3,4	28,3	12,1	15,6

Qeyd: 1990-cı illərin əvvəllərindəki böhran dövründə ÜDM-dəki azalma, inflyasiya və işsizlik yüksək olub, amma 2000-ci illərin ortalarından sonra iqtisadi artım baş vermişdir. 2008-ci ildəki global maliyyə böhranı isə neft ixracatından əldə olunan gəlirlərin azalmasına səbəb olmuşdur.

2014-2015-ci illərdəki neft qiymətlərinin kəskin düşməsi iqtisadiyyatda ciddi sabitlik problemlərinə yol açmışdır.

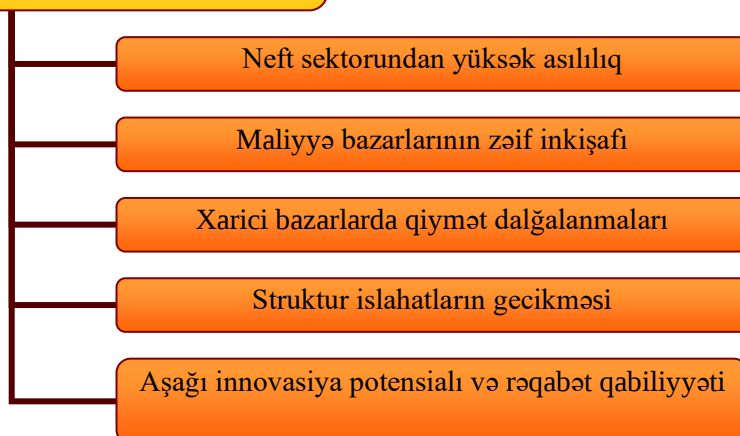
Qrafik 1.1 Azərbaycanda ÜDM-dəki dəyişikliklər və iqtisadi böhranlar

1. ÜDM (milyard manat) – Ümumi daxili məhsulun dəyişimi,
2. İllik Artım (%) – İqtisadi artım və ya azalma faizi,
3. İxrac (milyard ABŞ \$) – Xarici bazarlara satılan məhsul və xidmətlərin dəyəri,
4. İdxal (milyard ABŞ \$) – Xaricdən alınan məhsul və xidmətlərin dəyəri,
5. İstehlak Qiymətləri İndeksi (CPI, %) – İnflyasiya səviyyəsini əks etdirən göstərici.

Sxem 1.2 Azərbaycanda iqtisadi böhranların əsas səbəbləri

Azərbaycanda iqtisadi böhranların əsas səbəbləri

Mənbə:(İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022) məlumatı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2022-ci ildə Azərbaycanda Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 121,4 mlrd. manat təşkil etdi, 2023-cü ildə bu göstərici 110,2 mld. manata düşdü. 2024-cü ildə bu rəqəm 126,3 mlrd. manata yüksəldi. ÜDM-in illik artımı isə faizlə 2022-ci ildə 4,8 % təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu rəqəm 0,8 %-ə gerilədi düşdü. Ötən ildə isə bu rəqəm 4,7% təşkil edirdi. Qeyri neft sektorunda artım faizlə (%-lə) 2022-ci ildə 9,2% təşkil edirdi, 2023-cü ildə bu göstərici 3,2 %-ə endi. 2024-cü ildə 7,1 %-ə yüksəldi. (Dövlət statistika komitəsi, 2024)

Şəkil 1.2 Azərbaycanda 2022-2024-cü illərdə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və iqtisadi artım

il	ÜDM (milyard manat)	İllik Artım (%)	Qeyri Neft-Qaz Sektorunda Artım (%)
2022	121,4	4,8	9,2
2023	110,2	0,8	3,2
2024	126,3	4,7	7,1

Qeyd: 2023-cü ildə ÜDM-dəki artımın azalması, global iqtisadi təsirlər və daxili bazardakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

Azərbaycanda 2022-2024-cü illərdə sənaye sektorunda dəyişikliklər cədvəlinə nəzər yetirsək görə bilərik. 2022-ci ildə sənaye məhsulu 79,96 mlrd. manat təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu göstərici 64,1

mlrd. manata gerilədi düşdü. 2024-cü ildə isə bu göstərici 47,8 mlrd. manat təşkil edirdi. İllik dəyişiklik faiz ilə götürsək 2022-ci ildə -1,1% təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu göstərici -19,8 %-ə gerilədi düşdü. Keçən ildə isə bu göstərici -25,4 % təşkil edirdi. (Dövlət statistika komitəsi, 2024)

Şəkil 1.3 Azərbaycanada 2022-2024-cü illərdə sənaye sektorunda dəyişikliklər

İl	Sənaye Məhsulu (milyard manat)	İllik Dəyişiklik (%)
2022	79,96	-1,1
2023	64,1	-19,8
2024	47,8	-25,4

Qeyd: Sənaye sektorundakı azalma, əsasən neft-qaz sektorundakı dalğalanmalar və qlobal enerji qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycanda 2022-2024-cü illərdə əhalinin nominal gəlirləri və əməkhaqqı cədvəlinə göz gəzdirsək 2022-ci ildə əhalinin nominal gəlirləri (milyard manatla) 62,2 mlrd. manat təşkil etdi. 2023-cü ildə bu göstərici 70,5 mlrd. manat oldu. 2024-cü ildə isə bu göstərici 75,6 mlrd. manat oldu. Orta aylıq əmək haqqı (manatla) 2022-ci ildə 827,9 manat , 2023-cü ildə 902,3 manat, 2024-cü ildə 1002,4 manat təşkil etdi. (Dövlət statistika komitəsi, 2024)

Şəkil 1.4 Əhalinin Nominal gəlirləri və əməkhaqqı

İl	Əhalinin Nominal Gəlirləri (milyard manat)	Orta Aylıq Əməkhaqqı (manat)
2022	62,2	827,9
2023	70,5	902,3
2024	75,6	1002,4

Qeyd: Əhalinin nominal gəlirlərindəki artım, inflyasiya və əmək bazarındakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

2022-ci ildə Azərbaycanda ixrac (Milyard ABŞ dolları ilə) 35,0 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdi. 2023-cü ildə bu göstərici 30,5 mlrd. ABŞ dollara endi. 2024-cü ildə isə bu göstərici 28,7 mlrd. ABŞ dolları oldu. İdxalda vəziyyət belə idi: 2022-ci ildə 11,6 mlrd. ABŞ dolları, 2023-cü ildə 12,8 mlrd. ABŞ dollara yüksəldi, 2024-cü ildə 13,5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdi. Ticarət balansı 2022-ci ildə +23,4 mlrd. ABŞ dolları, 2023-cü ildə +17,7 mlrd. ABŞ dolları, 2024-cü ildə +15,2 mlrd ABŞ dolları təşkil etdi. (Dövlət statistika komitəsi, 2024)

Şəkil 1.5 2022-2024-cü illərdə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsi

il	İxrac (milyard ABŞ \$)	İdxal (milyard ABŞ \$)	Ticarət Balansı (milyard ABŞ \$)
2022	35,0	11,6	+23,4
2023	30,5	12,8	+17,7
2024	28,7	13,5	+15,2

Qeyd: Ticarət balansındakı azalma, əsasən neft ixracatındakı azalma və idxalın artması ilə əlaqələndirilir.

2022-ci ildə Azərbaycanda istehlak qiymətinin indeksi (İnflyasiya) (Faiz ilə) 13,8 % oldu. 2023-cü ildə 11,2 %-ə gerilədi düşdü. 2024-cü ildə 10,5 %-ə gerilədi düşdü. (Dövlət statistika komitəsi, 2024)

Şəkil 1.6 2022-2024-cü illərdə Azərbaycanda İstehlak Qiymətləri İndeksi (İnflyasiya)

il	İstehlak Qiymətləri İndeksi (%)
2022	13,8
2023	11,2
2024	10,5

Qeyd: İnflyasiyanın azalması, dövlətin maliyyə siyasətləri və qlobal bazarlardakı sabitləşmə ilə əlaqələndirilir.

İqtisadi böhranların idarə olunması üzrə təcrübə

Azərbaycan hökuməti iqtisadi çətinliklərin qarşısının alınması və nəticələrinin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dövlət Neft Fondunun ehtiyatlarından istifadə edilməsi,
 2. Böyük infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi,
 3. Kiçik və orta biznesə dəstək,
 4. Sosial müdafiə proqramlarının gücləndirilməsi,
 5. İxrac sektorunda diversifikasiya siyasətinin təşviqi
- (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021)

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) ölkənin neft və qaz satışından əldə etdiyi gəlirlərin toplanması və idarə edilməsi, habelə uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Bu fondun vəsaitlərinin dövlət maliyyəsinə dəstəkləmək üçün istifadəsi global iqtisadi böhranlar və regional sarsıntılar zamanı mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə 2015-ci ildə milli valyutanın devalvasiyası və 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası zamanı ARDNF-dən ayrılan vəsait ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin qorunmasına və valyuta ehtiyatlarının azalmasının qarşısının alınmasına yönəldilib. Pandemiya ilində dövlət büdcəsinə rekord səviyyədə - 12 milyard manata yaxın transfert həyata keçirilib ki, bu da sosial layihələrin icrası, əməkhaqlarının ödənilməsi və digər büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edib.

2. Böhran dövründə iqtisadi tənəzzüllərin təsirlərini yumşaltmaq və iqtisadi fəallığı qorumaq məqsədilə iri infrastruktur layihələrinə dövlət tərəfindən yönəldilən investisiyaların həcmi artırılıb. Bu strategiya bir tərəfdən məşğulluğun qorunub saxlanmasına kömək etdi, digər tərəfdən isə daxili bazarda ticarət dövriyyəsinin azalmasının qarşısını aldı. Xüsusilə, nəqliyyat və logistika sahəsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı kimi layihələr, təhsil, tibb və digər sosial obyektlərin tikintisi ölkənin infrastruktur potensialının gücləndirilməsinə, qeyri-neft iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə mühüm töhfə verib. Bu cür investisiyalar hərtərəfli iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün mühüm stimula çevrilmişdir.

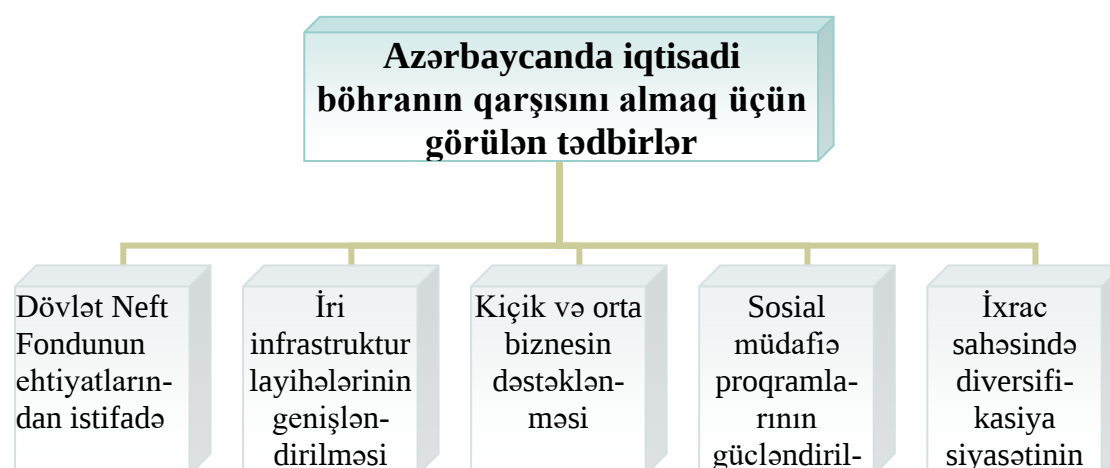
3. İqtisadi tənəzzül zamanı ən çox zərər çəkən sahələrdən biri də kiçik və orta biznes sektoru olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan hökuməti kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətini qorumaq və mümkün iflasların qarşısını almaq üçün bir sıra iqtisadi stimullaşdırıcı alətlər həyata keçirmişdir. Bu alətlərə vergi güzəştləri, subsidiyalaşdırılmış kreditlər, güzəştli maliyyələşdirmə proqramları və hökumət tərəfindən zəmanət verilən kredit imkanları daxildir. Xüsusilə 2020-ci il pandemiyası dövründə kiçik və orta sahibkarlara birbaşa maliyyə yardımı göstərilib, sosial sığorta ödənişlərində müvəqqəti güzəştlər də tətbiq edilib. Bundan

əlavə, sahibkarlara hüquqi məsləhətlər, maliyyə dəstəyi və informasiya xidmətləri göstərən Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin (SMEDA) fəaliyyəti genişləndirilib.

4. İqtisadi böhran dövründə əhalinin sosial təminatının təmin edilməsi. Bu, Azərbaycan dövləti üçün əsas prioritetlərdən biri idi. Bu dövrdə hökumət pensiya sistemi, sosial müavinətlər və ünvanlı sosial yardım kimi proqramların əhatəsini genişləndirdi. Bundan əlavə, əhalinin sosial cəhətdən həssas qruplarının dəstəklənməsi üçün bir sıra bilavasitə maddi yardımlar edilib. COVID-19 pandemiyası dövründə işsizlər və qeyri-formal sektorda çalışan vətəndaşlar üçün birdəfəlik ödəniş proqramları həyata keçirilib. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin təşəbbüsü ilə sosial yardım tədbirləri daha geniş miqyasda həyata keçirilməyə başlanmış, bu sahədə əhatə olunan əhali qruplarının sayı da artırılmışdır.

5. İxrac strukturunun şaxələndirilməsi və qeyri-resurs sahələrinin inkişafı. Neftdən asılılığın azaldılması üçün ixrac strukturunun şaxələndirilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilib. Bu məqsədlə qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və emal sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. 2016-cı ildən “Made in Azerbaijan” təşəbbüsü çərçivəsində yerli məhsulların beynəlxalq bazarlarda təşviqi genişləndirilib, ixracatçılara güzəştli ixrac kreditləri və subsidiyalar da daxil olmaqla müxtəlif maliyyə və institusional dəstək mexanizmləri tətbiq edilib. Bundan əlavə, ixrac potensialının artırılması üzrə əsas tədbirlərə ixrac missiyalarının təşkili və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi daxildir (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021).

Sxem 1.3 Azərbaycanda iqtisadi böhranın qarşısını almaq və onların təsirini azaltmaq üçün görülməyən bir sıra tədbirlər

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

1.2 Neft sektoru və böhranın təməl səbəbləri və bu vəziyyətin Azərbaycanı təhlili

Tələb və təklif arasında uyğunsuzluq. Dünya neft bazarında qiymətlərin dəyişməsi əsasən tələb və təklif balansının pozulması ilə bağlıdır. Son illərdə ABŞ-da şist neft hasilatının artması bazarda təklifi artırır və nəticədə qiymətləri aşağı salır. Digər tərəfdən, global iqtisadi artımın yavaşlaması, enerji səmərəliliyinin artması və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı neftə tələbatı azaldır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektorundan həddən artıq asılı olması onun böhranlara qarşı həssaslığını artırır. Xüsusilə, 2015-ci ilin devalvasiyası ölkənin gücəli valyuta siyasətini davam etdirmək imkanlarını məhdudlaşdırdı. Neft sektoru enerji istehsalında mühüm rol oynamaqla yanaşı, bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan, Rusiya, Venesuela kimi neft ixrac edən ölkələrin, eləcə də Yaxın Şərq ölkələrinin büdcə gəlirlərinin və tədiyyə balansının əhəmiyyətli bir hissəsi bu sektorun hesabına formalaşır (Dünya Bankı, 2021). Neft ixracı ölkələrə valyuta ehtiyatlarının artırılmasını təmin etməklə yanaşı, həm də sosial və infrastruktur layihələrinin əsas maliyyə mənbəyi rolunu oynayır (BVF, 2020).

Bununla belə, neft sektoru da bir sıra iqtisadi risklərə məruz qalır. Böhranın ən çox müşahidə edilən səbəbləri tələb və təklif balanssızlığı, geosiyasi gərginlik və global enerji siyasətindəki dəyişikliklərdir (IEA, 2022). Məsələn, ABŞ-da şist neftinin inkişafı və alternativ enerji mənbələrinə keçidin sürətlənməsi global bazarda təklifi artırdı və nəticədə qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb oldu (BP Energy Outlook, 2023).

Bundan əlavə, geosiyasi amillər, o cümlədən Yaxın Şərqdəki münaqişələr və Rusiya kimi əsas istehsalçı ölkələrə tətbiq edilən beynəlxalq sanksiyalar neft bazarında qeyri-sabitliyə səbəb olub (EIA, 2021). Məsələn, Rusiya ilə Ukrayna arasında müharibə və İran kimi ölkələrə tətbiq edilən sanksiyalar neft tədarükünün qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, OPEC və OPEC+ kimi təşkilatlar tərəfindən verilən hasilat qərarları da global qiymətlərə birbaşa təsir göstərir (OPEC İllik Hesabatı 2022).

Digər mühüm amil ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı artan narahatlıqdır. Bərpa olunan enerjiyə dəstək və global istiləşmə ilə mübarizə üçün karbon emissiyalarını azaltmaq üçün tədbirlər neftə uzunmüddətli tələbatı azaldır. Paris İqlim Sazişi və digər beynəlxalq

müqavilələr bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Bərpa olunan enerji və karbon neytrallığı hədəflərinə dəstək kimi iqlim və enerji keçidi siyasətləri uzunmüddətli perspektivdə neft tələbinin azalmasına gətirib çıxarır (UNFCCC, 2021). Bu səbəbdən beynəlxalq enerji siyasəti neftdən uzaqlaşaraq daha dayanıqlı mənbələrə keçidi təşviq edir.

Azərbaycanın timsalında bu sektorun təsiri daha aydın görünür. Ölkə iqtisadiyyatı uzun illər neft gəlirləri üzərində qurulduğundan 2015 və 2020-ci illərdə qiymət dəyişiklikləri manatın devalvasiyasına və maliyyə sabitliyinə təsir göstərmiş. Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) xətti ilə neft gəlirlərinin idarə edilməsi və qeyri-neft sektorlarının inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atılmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prioritet olaraq qalır (ARDNF, 2022).

Cədvəl 1.4 Neft böhranlarının nəticələri

İstehsalçı ölkələr üçün:

Təsir sahəsi	Nəticə
Büdcə gəlirləri	Azalır
Sosial proqramlar	Kəsilir
Valyuta məzənnəsi	Devalvasiya (məsələn, manat 2015)
İşsizlik	Artır
Xarici borc	Artır (borc yükü neft gəlirlərinin azalması ilə ağırlaşır)

Azərbaycanda neft sektorunun cari vəziyyəti və təhlili

Neft hasilatının azalması. 2023-cü ilin yanvar-avqust aylarında Azərbaycanda neft və kondensat hasilatı 20,3 milyon ton təşkil edib ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 6,88% azdır. Bu azalma əsasən Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) blokunda hasilatın azalması ilə bağlıdır. ru.apa.az

Neft ixracının azalması. 2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan 17,6 milyon ton neft ixrac edib ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 11,4% azdır. İxracın dəyəri də 9,2% azalaraq 11 milyard ABŞ dollarına düşüb.

Neft gəlirlərinin büdcəyə təsiri. Neft sektorunun dövlət büdcəsinə təsiri əhəmiyyətlidir. 2022-ci ildə neft sektorundan gəlir vergisi daxilolmaları 5 910,3 milyon manat təşkil edib ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə 5,1 dəfə çoxdur. Bu artım əsasən xam neftin ixrac qiymətinin artması hesabına baş verib.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı. 2024-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft və qaz ixracı illik müqayisədə 1,3% artaraq 2,5 milyard ABŞ

dollarına çatıb. Bu artım müsbət tendensiya olsa da, neft-qaz sektorunu tamamilə əvəz etmək üçün hələ kifayət deyil.

Azərbaycanın neft sektorunda müşahidə olunan hasilatın və ixracın azalması, büdcə asılılığı ölkənin iqtisadi sabitliyi üçün risklər yaradır. Bununla əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur:

- İqtisadi diversifikasiya: qeyri-neft sektorlarının inkişafı və ixracın artması.
- Enerji keçidi: bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsi.
- Maliyyə davamlılığı: neft gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi və büdcədən asılılığın azaldılması.

II Fəsil: Turizm sektorunun iqtisadiyyatdakı rolu

2.1. Azərbaycanda turizm sektorunun struktur analizi

Turizm sektoru xarici investisiyaların cəlb edilməsində, şaxələndirilmiş iqtisadi inkişafın təmin edilməsində və ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınmasında mühüm rol oynayır. “ASAN Viza” sisteminin tətbiqi və beynəlxalq turizm tədbirləri bu sektorda irəliləyiş üçün imkanlar yaradıb.

Azərbaycanda turizm sektorunun strukturuna ümumi baxış.

Son illər Azərbaycanın turizm sektoru sürətli və dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Bu ərazi təkcə əyləncə və istirahət imkanları ilə məhdudlaşmır, həm də xalq təsərrüfatının əsas sahələrindən biri kimi səciyyələnir. Turizm sektoru ölkəyə valyuta daxilolmasında, yeni iş yerlərinin yaradılmasında və ölkənin qlobal miqyasda tanınmasında mühüm rol oynayır. Quruluş üzrə turizmin əsas istiqamətləri bunlardır: mədəni-tarixi turizm, kurort turizmi, xizək turizmi, kənd turizmi, ezamiyyətlər. Bu alt sektorlar müxtəlif regionlarda mövcud imkanlardan asılı olaraq fərqli şəkildə inkişaf etmişdir.

İqtisadi təsir və investisiya axını.

Azərbaycanın turizm sektoru xarici investisiyalar üçün getdikcə daha cəlbedici olur. 2023-cü ilin statistikasına əsasən, turizm sektoruna qoyulan ümumi investisiya dəyəri 500 milyon ABŞ dollarını ötmüşdür ki, bu da sektora marağın artdığını göstərir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi, 2023). Sektora investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləri Qəbələ, Quba, Şəki, Lənkəran və Naftalan kimi regionlarda yeni turizm obyektlərinin yaradılması və mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsidir.

“ASAN Viza” prosedurunun həyata keçirilməsi və vizaların rəqəmsallaşdırılması.

2017-ci ildən fəaliyyət göstərən “ASAN Viza” sistemi ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına şərait yaradıb. Bu sistemlə artıq 90-dan çox ölkənin vətəndaşları sadələşdirilmiş qaydada və onlayn şəkildə viza üçün müraciət edə bilirlər. Rəsmi statistikaya görə, 2018-ci ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 2,8 milyona, 2019-cu ildə isə 3,2 milyona çatıb (ASAN Viza, 2020). Elektron vizanın 3 iş günü ərzində verilməsi ölkənin beynəlxalq turizm məkanı kimi yaranmasına öz töhfəsini verib.

Beynəlxalq tədbirlərin artan rolu.

Son illər ölkədə keçirilən irimiqyaslı beynəlxalq tədbirlər turizmin inkişafında mühüm rol oynayıb. 2015-ci ildə keçirilən ilk Avropa Oyunları, 2016-cı ildən mütəmadi olaraq keçirilən Formula 1 yarışları, 2017-ci ildə keçirilən İslam Həmrəyliyi Oyunları Azərbaycana xeyli sayda turist cəlb edib. Bu tədbirlər turizm xidmətlərinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmiş, həmçinin yeni infrastruktur obyektlərinin

tikintisinə təkan vermişdir. Eyni zamanda, ölkənin beynəlxalq turizm bazarında imici də əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənib (UNWTO, 2022).

Regionların turizm potensialı.

Bakı şəhəri ilə yanaşı, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində də turizm baxımından zəngin imkanlar mövcuddur. Qax, Zaqatala, Şəki, Gəncə, Şuşa və digər rayonlar həm tarixi abidələri, həm də nadir təbiət mənzərələri ilə seçilir. Hökumətin “Şəhər və regionlarda turizmin inkişafı strategiyası” bu regionlarda turizm infrastrukturunun yenilənməsi və kənd turizminin stimullaşdırılması məqsədi daşıyır. Yeni marşrutların yaradılması və mövcud turizm obyektlərinin təkmilləşdirilməsi bu siyasətin əsas məqsədlərindəndir (Dövlət Turizm Agentliyi, 2023).

Sektorun gələcək inkişaf perspektivləri.

Azərbaycanın turizm sektoru həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda inkişaf etmək üçün böyük potensiala malikdir. Dünya Bankının hesabatına görə, turizm gəlirlərinin ölkənin ÜDM-dəki payı 2025-ci ilə qədər 7%-ə qədər arta bilər (Dünya Bankı, 2022). Bundan əlavə, rəqəmsallaşma, ekoloji təmiz turizmin (ekoturizm) inkişafı, mövsümi xidmətlərin göstərilməsi turizmin davamlılığına və təkliflərin müxtəlifliyinin artmasına şərait yaradır.

Cədvəl 2.1 Regionlar üzrə Turizm Potensialı (2023)

Region	Qonaq Evi/Otel Sayı	İllik Turist Axını
Qəbələ	30+	250,000+
Şəki	20+	180,000+
Naftalan	15+ sanatoriya	100,000+
Şuşa	Yeni açılıb	Artan dinamika

Mənbə: Dövlət Turizm Agentliyi, 2023; AzTA

2.2 Turizmin iqtisadiyyata çoxşaxəli təsiri

Turizm sektoru iqtisadiyyatın çoxsaylı sahələrini əhatə edir: mehmanxana xidmətləri, nəqliyyat, iaşə xidmətləri və s. Eyni zamanda, bu sektor qeyri-neft iqtisadiyyatını stimullaşdıran əsas sahələrdən biridir. Turizm sektoru təkcə istirahət və əyləncəyə yönəlmiş xidmət sahəsi deyil, həm də iqtisadiyyatın bir çox sahələrinə təsir göstərən və onların inkişafına töhfə verən çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətli sənayedir. Bu sektorun genişlənməsi ölkə iqtisadiyyatına həm birbaşa, həm də dolayısı ilə müsbət təsir göstərir. Xüsusilə, otellər, restoranlar, nəqliyyat, əyləncə mərkəzləri, yerli kənd təsərrüfatı məhsulları və sənətkarlıq kimi sektorlar turizmlə sıx əlaqədə inkişaf edir.

1. Xidmət sektoruna müsbət təsir

Turizmin inkişafı mehmanxana və restoranların, iaşə müəssisələrinin, müxtəlif əyləncə müəssisələrinin fəaliyyətini genişləndirir. Bu, xidmət sektorunda çalışanların sayının artmasına və yerli əhalinin gəlir imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Bu təsir bölgələrdə daha aydın müşahidə olunur.

2. Nəqliyyat və infrastrukturun inkişafı

Turistlərin sayının artması ölkənin nəqliyyat sisteminin və infrastrukturunun müasirləşdirilməsini tələb edir. Yeni yolların tikintisi, hava limanlarının genişləndirilməsi və ictimai nəqliyyat şəbəkəsinin gücləndirilməsi bu sahəyə investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləridir. Nəticədə həm turistlər, həm də yerli sakinlər daha keyfiyyətli xidmət alırlar.

3. Yerli məhsullara olan tələbatə təsir

Turizm fəaliyyəti regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına və yerli istehsal məhsullarına tələbatı artırır. Otellər və restoranlar tez-tez yerli fermerlərin məhsullarından istifadə edirlər. Bu, kənd təsərrüfatı və turizm arasında sinerji yaradır, hər iki sektorun qarşılıqlı inkişafına kömək edir.

4. Yeni iş yerlərinin yaradılması

Turizm sektoru həm birbaşa, həm də dolaylı yolla məşğulluğun artmasına töhfə verir. Qonaqpərvərlikdən tutmuş nəqliyyata, tur bələdçilərinə, iaşə və əyləncəyə kimi müxtəlif sektorlarda məşğulluq imkanları genişlənir. Bu, xüsusilə regionlarda işsizliyin azalmasına kömək edir.

5. Xarici valyuta axını

Turistlər bir ölkəyə daxil olduqda, onların xərcləri xarici valyuta axını ilə nəticələnir. Bu amil ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasında, iqtisadi sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, turizm qeyri-neft ixracını əvəz edən mühüm gəlir mənbəyi kimi çıxış edir.

6. Qeyri-neft iqtisadiyyatının gücləndirilməsi

Turizm Azərbaycanın iqtisadi siyasətində qeyri-neft sektorunun əsas sütunlarından biri hesab olunur. Bu sektorun inkişafı ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini təmin edir və iqtisadi asılılığı azaldır. Beləliklə, turizm davamlılığın formalaşmasına və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına kömək edir.

III Fəsil: İqtisadi böhranların turizm sektoruna təsiri

3.1. Devalvasiya və turizm sektoru

2015-ci ilin devalvasiyası xarici turistlərin sayını artırsa da, daxili turizmə mənfi təsir göstərmişdir. Qiymətlərin artması ölkə daxilində səyahət edən vətəndaşları məhdud maliyyə imkanları ilə üz-üzə qoyub.

Devalvasiya və turizm sektoru: 2015-ci il təcrübəsinin təhlili. Turizm sektoru həm daxili, həm də xarici iqtisadi amillərin təsirinə məruz qalan həssas sahələrdən biridir. Bu baxımdan məzənnənin kəskin dəyişməsi, yəni devalvasiya turizm sektoruna birbaşa təsir edə bilər. 2015-ci ildə Azərbaycanda baş vermiş ikiqat devalvasiya bu baxımdan öyrənilməyə dəyər bir nümunədir. Bu təhlil yuxarıda qeyd olunan devalvasiyanın xarici və daxili turizmə təsirini qiymətləndirəcək və onun regional turizmə təsirlərini izah edəcək. Devalvasiya və makroiqtisadi göstəricilər. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi ikimərhələli devalvasiya siyasəti nəticəsində 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında manat dollara nisbətən xeyli ucuzlaşıb. Məzənnənin dəyişməsi valyutanın təxminən 2 dəfə devalvasiyasına səbəb oldu: 0,78 manatdan 1,55 manatadək (Dünya Bankı, 2016).

Xarici turistlərin sayının artması. Valyutanın ucuzlaşması Azərbaycanı xarici turistlər üçün daha ucuz məkana çevirib. Otel, restoran, iaşə xidmətləri və nəqliyyatda qiymətlər dollar ifadəsində xeyli aşağı olduğundan Rusiya, Türkiyə, İran və Gürcüstan kimi qonşu ölkələrdən turist axını müşahidə olunub. 2016-cı ilin statistik məlumatlarına əsasən, xarici turistlərin sayı 11% artıb (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, ARTGA, 2016).

Cədvəl 3.1 Devalvasiya dövründə Azərbaycanda turizmin inkişaf dinamikası (2010–2016)

İl	Xarici turist sayı (nəfər)	İllik artım (%)	Qeyd
2010	1,820,000	–	Dəyişim baş verməyib, stabil davam edir
2012	2,200,000	20.8%	Artım müşahidə olunur
2014	2,300,000	4.5%	Nisbətən az artım müşahidə olunur
2015	1,900,000	-17.4%	1-ci devalvasiya (Fevral)
2016	2,240,000	+17.9%	2-ci devalvasiya (Dekabr 2015 sonrası müsbət təsir)

Mənbə: (Quliyev & Hüseynli, 2020), (Dövlət Statistika Komitəsi, 2023), Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

2010-cu ildən etibarən Azərbaycanda turizm müəyyən qədər inkişaf edib, ölkəyə gələn xarici turistlərin sayında davamlı artım müşahidə olunub. Həmin il Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1 milyon 820 min nəfər olub, 2012-ci ildə isə bu rəqəm 20 faizə yaxın artaraq 2,2 milyon nəfərə çatıb. Bu artım əsasən regionda sabitlik, turizm infrastrukturuna investisiyaların artması və ölkənin beynəlxalq imicinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır (Əliyev, 2019; Dövlət Statistika Komitəsi, 2023).

2015-ci ildə ölkədə baş verən iqtisadi proseslər, xüsusilə fevral və dekabr aylarında həyata keçirilən iki devalvasiya turizm sektoruna da öz

təsirini göstərib. Fevral devalvasiyası zamanı manatın məzənnəsinin kəskin düşməsi nəticəsində 2015-ci ildə xarici turistlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 17 faiz azalaraq 1,9 milyon nəfərə düşüb. Yerli iqtisadi mühitdə qeyri-müəyyənlik və qiymət artımı daxili turizmə mənfi təsir göstərmişdir (Quliyev və Hüseynli, 2020).

Lakin 2015-ci ilin dekabrında baş verən ikinci devalvasiyadan sonra turizm sektorunda fərqli tendensiya yaranıb. Manatın devalvasiyası nəticəsində Azərbaycan xarici turistlər üçün daha sərfəli turizm məkanına çevrilib. 2016-cı ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 17,9 faiz artaraq 2,24 milyon nəfərə çatıb. Xüsusilə Rusiya, İran və Yaxın Şərqdən gələn turistlərin sayı xeyli artıb (Əliyeva, 2021). Bu artım valyuta gəlirləri baxımından turizmin əhəmiyyətini daha da artırmış və dövlətin turizm sektoruna diqqətini artırmışdır.

Bütövlükdə, Azərbaycanın turizm sektorunda iqtisadi dalğalanmalara baxmayaraq, 2010-2016-cı illər ərzində xarici turistlərin sayının artması və xidmət sektorunun genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verib.

Cədvəl 3.2 2014-2016-cı illərdə Azərbaycanda turizmdən əldə olunan gəlir dinamikası

İl	Gəlir (mln USD)	Qeyd
2014	2,000	
2015	1,500	Devalvasiya, azalma
2016	1,800	Artım

Mənbə: (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2016), (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024), (Dövlət Turizm Agentliyi, 2020).

Azərbaycanda turizm gəlirlərində ciddi dəyişikliklər baş verib. 2014-cü ildə sektorun gəliri təxminən 2 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Lakin 2015-ci ildə baş verən devalvasiya nəticəsində bu rəqəm 1,5 milyard dollara düşüb. Milli valyutanın ucuzlaşması və iqtisadi qeyri-sabitlik gəlirlərin azalmasına, turist xərclərinin və ölkəyə gələnlərin ümumi sayının azalmasına səbəb olub (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2016). 2016-cı ildə müəyyən sabitləşmə nəticəsində turizm gəlirlərində artım qeydə alınıb və 1,8 milyard ABŞ dollarına çatıb. (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024). 2016-cı ildə müəyyən sabitləşmə nəticəsində turizm gəlirlərində artım qeydə alınıb və 1,8 milyard ABŞ dollarına çatıb.

Daxili turizmə təzyiq. Bununla yanaşı, daxili turizm sahəsində neqativ hallar güclənib. İnflyasiya və bahalaşma vətəndaşların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olub. Otellərin və yeməklərin qiymətləri manatla ifadə olunsada, faktiki olaraq daha yüksək olduğu

üçün bir çox ailələr ölkə daxilində tətillər keçirmək planlarından imtina ediblər (AMB, 2016; Turan, 2015).

Regional qiymətləndirmələr. Devalvasiya regionlardakı turizm obyektlərinin qiymət siyasətinə də təsir edib. İdxalın bahalaşması ilə əlaqədar rayonlardakı otellər qiymətləri qaldırmağa məcbur olub. Bu amil regionlara səfərlərin azalmasına səbəb olub (AzTA, 2016). 2015-ci ilin devalvasiyası Azərbaycan turizminə ikiqat təsir göstərdi. Ölkə xarici turistlər üçün cəlbediciliyini artırsa da, daxili bazarda maliyyə imkanlarının məhdud olması turizmin ləngiməsinə səbəb olub. Bu təcrübə gələcək turizm siyasətində diferensiaslaşdırılmış və adaptiv yanaşmanın zəruriliyini bir daha nümayiş etdirdi.

Nəticədə 2015-ci ilin devalvasiyası xarici turistlərin sayını artırsa da, daxili turizmə mənfi təsir göstərmiş. Artan xərclər və daxili turizmə təzyiq yerli səyahətçiləri məhdud maliyyə imkanları qarşısında qoyub. Və neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi, Azərbaycan valyutasının ucuzlaşması və bunun nəticəsində turizm və iqtisadiyyatın digər sahələrində qiymətlərin kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində Azərbaycanda baş verən iqtisadi böhran nəticəsində ölkənin xarici turistlər üçün cəlbediciliyi artıb. “Aşağı qiymətlərdən” yararlanmaq istəyən xarici turistlərin axını nəticəsində turizm bazarında xərclər artıb, gəlirlər kəskin şəkildə azalıb. Bu böhran həm də respublikamızın neft sektorundan və onun gəlirlərindən birbaşa asılı olduğunu, heç bir qeyri-neft sektorunun inkişaf etmədiyini göstərdi. Nəticədə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

3.2. Pandemiya dövründə iqtisadi böhran və turizm

Pandemiyanın başlanğıcı. Çinin Uhan şəhərində yaranan SARS-CoV-2-nin ilk halları 2019-cu ilin dekabrında bildirilmişdi və nəticədə yaranan xəstəlik olan COVID-19 Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən 11 mart 2020-ci ildə rəsmi olaraq global pandemiya elan edilmişdir (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), 2020).

Qlobal nəticələr. Səhiyyə sistemində gərginlik. Pandemiya yayıldıqca, bütün dünyada səhiyyə müəssisələri böyük gərginlik altındadır. İnfeksiya və ölüm hallarının kəskin artması xəstəxana çarpayılarının və tibbi ləvazimatların çatışmazlığına səbəb olub. (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2021). **Sosial nəticələr.** Təhsil müəssisələri və iş yerləri müvəqqəti bağlanıb, əhali evdə qalmağa məcbur olub. Bu vəziyyət insanların psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərmiş, stress, depressiya kimi hallar artmışdır. (UNICEF, 2021).

Cədvəl 3.3 2018-2023-cü illərdə Azərbaycanda turizmdən əldə olunan gəlir dinamikası

İl	Gəlir (mln USD)	Qeyd
2018	2,600	Pik səviyyəyə yaxın
2019	3,000	Ən yüksək gəlir
2020	500	Pandemiya
2023	2,400	Bərpa mərhələsi

Mənbə: (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2016), (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024), (Dövlət Turizm Agentliyi, 2020).

2018 və 2019-cu illərdə turizm sektoruna investisiyalar, beynəlxalq tədbirlər və artan tanıtım kampaniyaları sayəsində ölkə müvafiq olaraq 2,6 milyard ABŞ dolları və 3,0 milyard ABŞ dolları gəlir əldə edib ki, bu da sektorda ən yüksək göstəricilərdən biri hesab olunur (Dövlət Turizm Agentliyi, 2020).

Bununla belə, 2020-ci ildə sərhədlərin bağlanması və COVID-19 pandemiyası səbəbindən qlobal turizmin virtual dayanması da Azərbaycanda turizm gəlirlərini kəskin şəkildə 500 milyon dollara qədər azaldıb (UNWTO, 2021). Bərpa prosesi 2021 və 2022-ci illərdə mərhələlərlə davam edib, 2023-cü ildə turizm gəlirləri 2,4 milyard ABŞ dollarına yüksəlib. Bunun pandemiyadan əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşması hesab olunur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024).

İqtisadi nəticələr. Qlobal iqtisadi tənəzzül. Dünya Bankının hesabatına görə, qlobal iqtisadiyyat 2020-ci ildə təxminən 3,3 faiz azalıb. Bəzi ölkələrdə işsizlik tarixi ən yüksək həddə çatıb.

Turizm, nəqliyyat və qonaqpərvərlik kimi sektorlar tənəzzüldən xüsusilə ağır zərbə alıb. (Dünya Bankı, 2021), (BVF, 2020).

Bildiyiniz kimi, COVID-19 pandemiyası turizm sektoruna da təsir edib. Bu da əsasən Azərbaycanın turizm sektoruna öz mənfi təsirini göstərdi.

Cədvəl 3.4 2018-2023-cü illərdə Azərbaycanda gələn turistlərin say dinamikası

İl	Xarici turist sayı (nəfər)	İllik artım (%)	Qeyd
2018	2,850,000	+27.2%	Turizm artımı
2019	3,170,000	+11.2%	Pik nöqtə
2020	800,000	-74.8%	COVID-19 pandemiyası
2021	790,000	-1.2%	Pandemiya davam edir
2022	1,600,000	+102.5%	Bərpa mərhələsi
2023	2,450,000	+53.1%	Artım davam edir

Mənbə: (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024), (Dövlət Turizm Agentliyi, 2020).

Aşağıda qeyd olunan cədvəl Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanıb. Bu cədvəl əsasında biz görə bilərik ki turizm sahəsində xeyli geriləmə müşahidə olunur. Məsələn, turagent və turoperatorun sayı 2019-cu ildə 432 sayı göstərirdirsə və tarixi maksimum təşkil edirdirsə, bu rəqəm artıq 2021-ci ildə tarixi minimuma enib və 150 olub. Bu pandemiya dövrü nəticəsində bir çox turşirkətin bağlanması ilə əlaqələndirilir. (Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi məcmuəsi, 2024)

Şəkil 3.1 Azərbaycanda 2018-2023-cü illərdə turagent və turoperatorların fəaliyyətinin əsas göstəriciləri

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Turagent və turoperatorların sayı, vahid	374	432	300	150	240	300
İşçilərin sayı, nəfər	2 074	2 205	1 464	962	1 268	1 698
Turagent və turoperatorların əldə etdiyi gəlir, min manat	56 439,4	63 363,8	16 147,3	22 614,8	53 350,3	78 772,7
Məhsul (xidmət) istehsalına çəkilən xərclər, min manat	46 085,1	50 400,0	21 899,7	19 641,0	42 585,5	57 019,1
Satılmış turizm zərflərinin sayı, ədəd	49 992	63 885	5 342	9 811	16 803	27 007

Mənbə: (Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi məcmuəsi, 2024), (stat.gov.az).

Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanan digər cədvəldə biz görə bilərik ki bu göstəricilər və geriləmələr qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında da öz əksini tapır. Məsələn, qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı 2019-cu ildə 99507-dirə və tarixi maksimum təşkil edirdirsə, bu rəqəm artıq 2020-ci ildə 8205-ə enib. Bu pandemiya dövrü nəticəsində ölkəyə gələn turistlərin azalması ilə nəticələnir. (Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi məcmuəsi, 2024)

Şəkil 3.2 Azərbaycanda 2018-2023-cü illərdə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	83 722	99 507	8 205	16 324	31 801	50 345
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	12 777	30 950	2 304	1 848	9 493	11 232
göndərilmiş	70 945	68 557	5 901	14 476	22 308	39 113
Səyahət müddəti, adam-gün	549 037	565 590	31 904	68 346	177 285	221 851
o cümlədən:						
qəbul edilmiş	60 645	99 798	5 197	5 121	25 845	37 472
göndərilmiş	488 392	465 792	26 707	63 225	151 440	184 379

Mənbə: (Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi məcmuəsi, 2024) (stat.gov.az).

Aşağıdakı Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanan cədvəldə Azərbaycanda 2018-2023-cü illərdə satılmış turizm zərflərinin sayı əks olunub. 2019-cu ildə satılmış turizm zərflərinin ümumi sayı 63885 dirse və tarixi maksimum təşkil edirdirsə, bu rəqəm artıq 2020-ci ildə 5342-ə enib. Pandemiya dövrü turizm zərflərinin satışı və dövriyyəsi sahəsində öz mənfi təsirini göstərüb. (Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi məcmuəsi, 2024)

Şəkil 3.3 Azərbaycanda 2018-2023-cü illərdə satılmış turizm zərflərinin sayı

ədəd	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Satılmış turizm zərflərinin ümumi sayı	49 992	63 885	5 342	9 811	16 803	27 007
o cümlədən turagent və turoperatorların mülkiyyət növləri üzrə:						
dövlət	3 021	2 862	2	119	339	-
qeyri-dövlət	46 971	61 023	5 340	9 692	16 464	27 007
xüsusi	44 035	51 401	5 252	9 692	15 872	25 540
xarici	710	9 473	88	-	592	1 467
birgə	2 226	149	-	-	-	-

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan turizmi 2024. (stat.gov.az).

Enerji və neft bazarı. 2020-ci ilin yazında neft qiymətləri tarixdə ilk dəfə olaraq mənfi dəyərlərə düşüb. Bu vəziyyət enerji ixrac edən ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadi çətinliklər yaradıb. Hökumətlərin və qurumların reaksiyası. Sağlamlıq təşəbbüsləri. Pandemiya zamanı bir çox ölkə genişmiqyaslı sınaq və peyvənd proqramları həyata keçirib. Maska taxma, sosial məsafə və gigiyena kimi ictimai sağlamlıq tədbirləri geniş şəkildə həyata keçirildi.

İqtisadi və sosial yardım proqramları. Hökumətlər iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün müxtəlif yardım paketləri təqdim etdilər. İşsiz və aztəminatlı vətəndaşlara bəzi hallarda trilyonlarla dollar məbləğində maliyyə dəstəyi verilmişdir. (OECD, 2020).

Peyvənd və iqtisadi bərpa prosesi. peyvəndin tətbiqi. 2021-ci ilin əvvəlində Pfizer-BioNTech, Moderna, AstraZeneca və Sinopharm kimi şirkətlər tərəfindən hazırlanmış vaksinlər bütün dünyada istifadə olunmağa başladı.

Sosial və iqtisadi normallaşma. 2022 və 2023-cü illərdə bir sıra ölkələr pandemiya ilə bağlı məhdudiyyətləri aradan qaldırıb. Təhsil müəssisələri və təsərrüfat fəaliyyəti bərpa olundu. (ÜST, 2023).

COVID-19 pandemiyası qlobal səviyyədə sağlamlıq, sosial həyat və iqtisadiyyatda ciddi izlər buraxıb. Bu dövr gələcəkdə yarana biləcək oxşar böhranların öhdəsindən gəlmək üçün daha dayanıqlı və çevik sistemlərin qurulmasının zəruriliyini vurğuladı. COVID-19 pandemiyası bütün dünyada turizm sektoruna ciddi təsir göstərsə də, Azərbaycanda daxili turizmin təşviqi və dövlət subsidiyaları bu sektorun tamamilə çökməsinin qarşısını alıb.

COVID-19 pandemiyası dövründə Azərbaycanın turizm sektoru ciddi problemlərlə üzləşib. Sərhədlərin bağlanması və səyahət məhdudiyyətləri nəticəsində bir sıra turizm agentlikləri və otellər fəaliyyətini dayandıraraq və ya dayandıraraq. Dəqiq rəqəmlər açıqlanmasa da, sektorun ümumi vəziyyəti bu sahədəki bizneslərin böyük zərbə aldığını deməyə əsas verir.

Bu problemləri aradan qaldırmaq və turizm sənayesini dəstəkləmək üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra təşəbbüslər həyata keçirmişdir:

Turizm sənayesinə dövlət dəstəyi

1. Əmək haqqı subsidiyaları: Hökumət pandemiya təsirlənən turizm müəssisələrində çalışan işçilərə əmək haqqı subsidiyaları verdi. Məsələn, 712 manata qədər əməkhaqqı alan işçilərin əməkhaqqı tam dövlət hesabına ödənilib.

2. Mikro sahibkarlara maliyyə yardımı: İllik gəliri 200 000 manatdan az olan mikro sahibkarlara 250 manatdan 5 000 manatadək birbaşa maliyyə yardımı göstərilmişdir.

3. Vergi güzəştləri və bayram günləri: Turizm sektorunda çalışan sahibkarlar üçün vergi hesabatlarının verilməsi və vergilərin ödənilməsi müddətləri uzadılıb, bəzi vergi növləri üzrə güzəştlər və güzəştlər tətbiq edilib.

4. Kredit zəmanətləri və faiz subsidiyaları: Hökumət pandemiya zərər çəkmiş sahibkarlara kredit zəmanətləri verdi və həmçinin yeni kreditlər üzrə faizlərin bir hissəsini subsidiya etdi.

5. İcarəyə və kommunal xidmətlərə dəstək: Təsirə məruz qalan ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara kirayə haqqı və kommunal xidmətlər üçün maliyyə dəstəyi verilmişdir.

6. “Turizmə dəstək” layihəsi. Dövlət Məşğulluq Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən bu layihə çərçivəsində turizm müəssisələrinin avadanlıqlarla təmin olunması və yeni iş yerlərinin açılmasında dəstək göstərilib.

Turizmin bərpası üçün təşəbbüslər. Pandemiyadan sonrakı dövrdə turizm sektorunun bərpası üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirilib:

SAHMAN Proqramı: Bu proqram turistlərin sanitar-gigiyenik standartları həyata keçirərək təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilib.

Macəra Kampaniyası Yaxında: Bu kampaniya daxili turizmi təşviq etmək üçün təşkil edilib.

Milli Rezervasiya Platforması: Bu platforma turistlərin mehmanxana və digər yaşayış yerlərini bron etmələrini asanlaşdırmaq üçün yaradılmışdır.

Bu tədbirlər nəticəsində turizm sektoru tədricən bərpa olunmağa başlayıb. 2023-cü ildə Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 2 milyon 450 min nəfərə çatıb ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli çoxdur.

3.3 Turizmdə qarşıya çıxan problemlər, onların həlli yolları və gələcək perspektivlər

Turizm sektorunda qarşılaşılan əsas problemlər bunlardır:

İnfrastruktur çatışmazlıqları

Regionların turizm potensialından kifayət qədər istifadə edilməməsi

Xarici turist axınını saxlamaq üçün şəffaf siyasətə ehtiyac var

1. İnfrastruktur çatışmazlıqları

Azərbaycanda turizmin inkişafına əngəl törədən əsas amillərdən biri regionlarda müasir turizm infrastrukturunun yetərinə inkişaf etməməsidir. Bir çox bölgələrdə turistlərin cəlbediciliyinə aparan keyfiyyətsiz yollar, səmərəsiz ictimai nəqliyyat və zəif informasiya texnologiyaları turistlərin rahatlığını məhdudlaşdırır. Bu, həm yerli, həm də xarici turistlərin bölgələrə səfər etmək istəyinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, Dövlət Turizm Agentliyinin 2023-cü il hesabatında bildirilir ki, kənd və dağ turizmi üçün yüksək potensiala malik ərazilərdə infrastrukturun yenilənməsinə ciddi ehtiyac var (DTA, 2023).

2. Regionların turizm potensialından kifayət qədər istifadə olunmaması.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələri zəngin təbii, tarixi və mədəni sərvətlərə malik olsa da, bu potensialın tam reallaşdırılması üçün sistemli

təşəbbüslər kifayət etmir. Xüsusilə qərb və cənub bölgələrində yerli turizm məhsullarının beynəlxalq bazarlarda təbliği və təqdimatı zəifdir. Turizm eksperti Elgün Mehdiyevin fikrincə, bu sahədə strategiya və təşviq mexanizmlərinin daha səmərəli işləməsi vacibdir: “Təbii sərvətlər və mədəni irs baxımından üstünlüklərimiz olsa da, onların davamlı məhsula çevrilməsində çətinliklər var” (Trend.az, 2024).

3. Xarici turist axınını saxlamaq üçün şəffaf və sabit siyasətə ehtiyac.

Xarici turistləri cəlb etmək üçün xidmətin keyfiyyətini yüksəltmək və onun Avropa yerləşdirmə standartlarına uyğunluğunu təmin etmək, habelə qonaqpərvərlik müəssisələrində turizmin mövsümliliyini artırmaq lazımdır. Son illər ölkəyə gələn xarici turistlərin sayı artsa da, bu artımı davam etdirmək üçün daha şəffaf və sabit hüquqi və inzibati mühitə ehtiyac var. Turizm şirkətləri ilə müstəqil turoperatorlar arasında rəqabət şəraitinin tənzimlənməsi, vergi və lisenziyalaşdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi kimi məsələlər aktual olaraq qalır. Dünya İqtisadi Forumunun 2023-cü ildə dərc etdiyi Turizm Rəqabətliyi İndeksində Azərbaycan şəffaflıq və idarəetmə sahələrində mülayim nəticələr göstərmişdir (WEF, 2023).

Perspektivli imkanlar

Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında mövqeyini gücləndirmək xüsusilə “yaşıl turizm” və ekoturizm sahələrinə diqqətin artırılması ilə mümkündür. Eyni zamanda, regional turizm proqramlarına investisiyaların artırılması lazımdır. Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında daha dayanıqlı və rəqabətədavamlı mövqe tutması üçün strateji istiqamət kimi yaşıl turizmə və ekoturizmə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu sahələr təbiətin mühafizəsinə töhfə verməklə yanaşı, kənd yerlərində də alternativ gəlir mənbələrinin yaradılmasına kömək edir. Xüsusilə, Böyük Qafqaz və Talış dağları, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz bölgələri özünəməxsus flora və faunası ilə ekoturizm üçün geniş imkanlara malikdir (UNWTO, 2023; Azərbaycan Respublikasının Turizm Strategiyası, 2022).

Eyni zamanda, regional turizm proqramlarına investisiyaların artırılması da mühüm amildir. Regionlarda infrastrukturun inkişafı, yolların təmiri, yerləşdirmə obyektlərinin modernləşdirilməsi (ekootellər, kənd evləri və s.) turistlər üçün daha cəlbedici mühit yaradacaq. Bu baxımdan, Dövlət Turizm Agentliyinin son illər həyata keçirdiyi və kənd yerlərində yerli əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, yerli və xarici turistlərin marağını cəlb etməyə töhfə verən “Kənd Yaşıl Turizmi” təşəbbüsləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Dövlət Turizm Agentliyi, 2024). Bundan əlavə, Azərbaycanın iqlim müxtəlifliyi və coğrafi mövqeyi ölkə üçün ilboyu turizmin inkişafı üçün unikal imkanlar yaradır. Şahdağ və Tufandağda qış aylarında xizək turizmi inkişaf etdiyi halda, yaz-yay

aylarında ekomarşrutlar, dağ gəzintiləri və kənd həyatı ilə tanış olmaq üçün turlar xarici turistlər üçün cəlbedici seçimdir. Bütün bu sahələrin inkişafı son nəticədə Azərbaycanı dünya turizm xəritəsində daha görünən və cəlbedici bir məkana çevirəcək (World Economic Forum Travel and Tourism Index, 2024).

Nəticə

Nəticə olaraq biz deyə bilərik ki, cürbəcür iqtisadi böhranlar turizmə fərqli dövrlərdə fərqli təsir edib: 2008-2012 ABŞ-da iqtisadi böhran, Azərbaycanda devalvasiya dövrü, 2020-2023 – Covid 19 pandemiyası nəticəsində sərhədlərin bağlı olması. 2008-2012-ci illərdə ABŞ-da iqtisadi böhran nəticəsində dünyada neft qiymətləri azaldı. Bu, bizim ölkənin əsas fondu neftdən asılı olduğundan, ölkəmizə də təsir etdi. Lakin ABŞ bu durumu tez bərpa elədi və neftin qiyməti dünya bazarında stabilləşdi. 2015-ci ildə Azərbaycanda baş verən pulun devalvasiyası və inflyasiyası iqtisadiyyatımıza və onun əsas sektoru olan turizmə həmin vaxtı mənfi təsir etsə də (gəlirlər azaldı, xərclər artdı) turizmin inkişafı və turist axını ilə nəticələndi. Ölkəmizin turizmi inkişaf etməsi ilə nəticələndi və ölkəmiz dünyada tanınmağa başladı. Pandemiya dövründə isə vəziyyət belə idi: satılmış turizm zərflərin sayı 2018-ci ildə 49992, 2019-cu ildə 63885, 2020-ci ildə isə tarixi minimuma endi və 5342-ə düşdü. 2019-cu il turizm tarixində tarixi maksimum və pik nöqtəsi olub. Artıq 2021, 2022, 2023-cü illərdə turizm sektoru özünü bərpa elədi və 2021-ci ildə satılmış turizm zərflərin sayı 9811, 2022-ci ildə 16803, 2023-cü ildə isə 27007 təşkil ilədi. Pandemiyanın təsiri turoperatorun və turagentin fəaliyyətinə də təsir etdi. 2018-ci ildə 374 turoperator və turagent fəaliyyət göstərirdi, 2019-cu ildə 431, pandemiya dövründə, yəni 2020-ci ildə bu rəqəm 300-ə düşdü. Turoperatorların və turagentlərin fəaliyyətində 2019-cu il tarixi maksimum, 2021-ci il isə tarixi minimum olub. 2021-ci ildə 150 turoperator və turagent fəaliyyət göstərirdi. Bu pandemiya dövründə qapanma, sərhədlərin və quru yolların bağlanması nəticəsində bir çox turizm şirkətlərinin bağlanması və fəaliyyətin dayandırılması ilə əlaqədardır. 2022-ci və 2023-cü ildə turoperator və turagent sahəsində inkişaf baş verdi. Artıq 2022-ci 240, 2023-cü ildə isə 300 turoperator və turagent fəaliyyət göstərdi. Pandemiya həmçinin qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı statistikasında da öz əksini tapıb. 2018-ci ildə ümumi 83722, 2019-cu ildə 99507, 2020-ci ildə 8205, 2021-ci ildə 16324, 2022-ci ildə 31801, 2023-cü ildə isə 50345 turist qəbul edilib və göndərilib. Son dövrdə turizm sektorunda inkişaf müşahidə olunur. Buna səbəb ötən il keçirilən BMT-nin çərçivəsində COP 29 iqlim dəyişikliyi ilə bağlı konfrans, Formula 1 oyunları, cürbəcür sərgilər, festivallar səbəb olur. Hər bir beynəlxalq miqyaslı tədbir, həmçinin İslam və Avropa oyunları ölkəmizin turizmin inkişafına töhfə verir. Turist axını artır, Azərbaycan dünya və global miqyasında tanınır. Həmçinin son zamanlar Çin və Azərbaycan arasında strateji əlaqə və viza rejiminin ləğvi turizm inkişafına töhfə verəcək.

1. ÜDM-də azalma və 2024-cü ildə bu vəziyyətin yaxşılaşdırılması.

Nəticə etibarı ilə, son 3 ilin statistikasına nəzər yetirsək biz deyə bilərik, ki 2022-ci ildə Azərbaycanda Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)

121,4 mlrd. manat təşkil etdi, 2023-cü ildə bu göstərici 110,2 mld. manata düşdü. Və 2024-cü ildə bu rəqəm 126,3 mlrd. manata artdı. 2024-cü ildə bəzi tədbirlər və təşəbbüs nəticəsində ÜDM-d artım müşahidə olunur. ÜDM-in illik artımı isə faizlə 2022-ci ildə 4,8 % təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu rəqəm 0,8 %-ə düşdü. Ötən ildə isə bu rəqəm 4,7% təşkil edirdi. 2024-cü ildə ÜDM-də illik artımı da nəticə etibarı ilə artır. Qeyri neft sektorunda artım faizlə (%-lə) 2022-ci ildə 9,2% təşkil edirdi, 2023-cü ildə bu göstərici 3,2 %-ə endi. 2024-cü ildə 7,1 %-ə yüksəldi. 2023-cü ildə ÜDM-dəki artımın azalması, qlobal iqtisadi təsirlər və daxili bazardakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

2. Azərbaycanca 2022-2024-cü illərdə sənaye sektorunda dəyişikliklər.

2022-ci ildə sənaye məhsulu 79,96 mlrd. manat təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu göstərici 64,1 mlrd. manata düşdü. 2024-cü ildə isə bu göstərici 47,8 mlrd. manat təşkil edirdi. İllik dəyişiklik faiz ilə götürsək 2022-ci ildə -1,1% təşkil edirdi. 2023-cü ildə bu göstərici -19,8 %-ə düşdü. Keçən ildə isə bu göstərici -25,4 % təşkil edirdi. Sənaye sektorundakı azalma, əsasən neft-qaz sektorundakı dalğalanmalar və qlobal enerji qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqələndirilir.

3. Azərbaycanca 2022-2024-cü illərdə əhalinin nominal gəlirləri və əməkhaqqların artımı inflyasiyanın yaranmasının səbəbidir.

2022-ci ildə əhalinin nominal gəlirləri (milyard manatla) 62,2 mlrd. manat təşkil etdi. 2023-cü ildə bu göstərici 70,5 mlrd. manat oldu. 2024-cü ildə isə bu göstərici 75,6 mlrd. manat oldu. Orta aylıq əmək haqqı (manatla) 2022-ci ildə 827,9 manat , 2023-cü ildə 902,3 manat, 2024-cü ildə 1002,4 manat təşkil etdi. Əhalinin nominal gəlirlərindəki artım, inflyasiya və əmək bazarındakı dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

4. Son 3 ildə Azərbaycanca idxalda, ixracda və, ümumi olaraq xarici ticarət dövriyyəsində dəyişikliklər.

Son 3 ilin statistikasına əsasən 2022-ci ildə Azərbaycanca ixrac (Milyard ABŞ dolları ilə) 35,0 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdi. 2023-cü ildə bu göstərici 30,5 mlrd. ABŞ dollara endi. 2024-cü ildə isə bu göstərici 28,7 mlrd. ABŞ dolları oldu. İdxalda vəziyyət belə idi: 2022-ci ildə 11,6 mlrd. ABŞ dolları, 2023-cü ildə 12,8 mlrd. ABŞ dollara qalxdı, 2024-cü ildə 13,5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdi. Ticarət balans 2022-ci ildə +23,4 mlrd. ABŞ dolları, 2023-cü ildə +17,7 mlrd. ABŞ dolları, 2024-cü ildə +15,2 mlrd ABŞ dolları təşkil etdi. Ticarət balansındakı azalma, əsasən neft ixracatındakı azalma və idxalın artması ilə əlaqələndirilir.

5. İnflyasiya vəziyyəti.

2022-ci ildə Azərbaycanca istehlak qiymətinin indeksi (İnflyasiya) (Faiz ilə) 13,8 % oldu. 2023-cü ildə 11,2 %-ə düşdü. 2024-cü ildə

10,5 %-ə düşdü. 2024-cü ildə, digər illərə nisbətən İnflyasiyanın azalması, dövlətin maliyyə siyasətləri və qlobal bazarlardakı sabitləşmə ilə əlaqələndirilir.

Son illərdə işsizliyin artması, bazarda qiymətlərin artması inflyasiya və böhran vəziyyətin nəticəsidir. 2024-cü illərdə inflyasiya vəziyyətin azalmasına nail ola biliblər. Bunun üçün bəzi böhran halların idarə olunmasına dair tədbirlər və təşəbbüslər görülməlidir. Bu təşəbbüslər aşağıdakılardır.

İqtisadi böhranların idarə olunması üzrə təcrübə

Azərbaycan dövləti iqtisadi çətinliklərin qarşısını almaq və onların təsirini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dövlət Neft Fondunun ehtiyatlarından istifadə,
 2. İri infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi,
 3. Kiçik və orta biznesin (KOB klasterlərin) dəstəklənməsi,
 4. Sosial müdafiə proqramlarının gücləndirilməsi,
 5. İxrac sahəsində diversifikasiya siyasətinin təşviqi
- (İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021)

İqtisadi böhranların idarə olunmasında ikinci daha mühüm faktoru və Azərbaycan üçün mühüm gələcək perspektiv imkanlara 23 aprel 2025-ci ildə Azərbaycan-Çin arasında qurulan strateji əlaqələrin gücləndirilməsi aid edilir. Bu strateji əlaqələr prezidentimizin güclü xarici siyasəti nəticəsində formalaşır. Bu əlaqə Azərbaycan iqtisadiyyatına və turizm sektoruna, həmçinin Respublikamızın güclü inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Azərbaycanda iqtisadi böhranların turizm sektoruna təsiri, sektorda dayanaqlı inkişafı təmin etməyin vacibliyini bir daha göstərir. Bu araşdırma, iqtisadiyyatı şaxələndirməyin əsas önəm daşdığını vurğulayaraq, turizmin uzun müddətli strategiyalarını formalaşdırmağın vacibliyini təklif edir.

Təkliflər

1. Azərbaycan Respublikasının neft sektorundan birbaşa asılılığını azaltmaq
2. Azərbaycan Respublikası ərazisində Ekoturizm, təbiətlə və ətraf mühit ilə birbaşa əlaqəli turizm konsepsiyaların və həmçinin yaşıl turizm konsepsiyasını irəli sürmək
3. Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sahələrinin, o cümlədən turizm sektorunun inkişafını irəli sürmək
4. Azərbaycanda aqroturizm və kənd yaşıl turizmin inkişafını dəstəkləmək.
5. Turizm sahəsində yaşıl enerjiyə keçidini dəstəkləmək

Ədəbiyyat siyahısı

1. ARTGA. (2016). *Turizm statistikasi*. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. <https://tourism.gov.az>
2. ASAN Viza. (2020). *e-Visa Statistics & Process Overview*. <https://www.evisa.gov.az>
3. Azərbaycan Mərkəzi Bankı (2016). *Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il üzrə İqtisadi İcmalı*. Bakı.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2021). *Azərbaycan iqtisadiyyatı: 1991–2021*. https://www.stat.gov.az/menu/81/economy_2021.pdf
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2016). *Turizm Statistikası*. <https://tourism.gov.az>
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (2023). *Turizm və Regionların İnkişafı*. <https://tourism.gov.az>
7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2016). *İllik Makroiqtisadi Bəyanat*. <https://www.cbar.az/page-89/macroeconomic-statements>
8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (t.y.). *Azərbaycan manatının denominasiyası*. <https://www.cbar.az/page-47/denominasiya>
9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (t.y.). *Milli valyutanın tarixi*. <https://www.cbar.az/page-48/milli-valyutanin-tarixi>
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (2020). *COVID-19 pandemiyası dövründə iqtisadi dəstək tədbirləri haqqında hesabat*.
11. Azərbaycan Turizm Assosiasiyası (AzTA). (2016). *İllik Hesabat*. <https://azta.az/news/17>
12. AzTA. (2016). *AzTA İllik Hesabatı*. Azərbaycan Turizm Assosiasiyası.
13. CBA. (2016). *Makroiqtisadi Bəyanat*. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. <https://www.cbar.az>
14. Dünya Bankı. (2016). *Azerbaijan Economic Update*. <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/publication/azerbaijan-economic-update-april-2016>
15. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (2018). *Azərbaycan iqtisadiyyatı: İslahatlar və Nəticələr*. Bakı.
16. İqtisadiyyat Nazirliyi (2022). *Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Strategiyası*. Bakı.
17. Krugman, P. (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. W.W. Norton & Company.

18. Samuelson, P., & Nordhaus, W. (2010). *Economics*. McGraw-Hill Education.
19. Turan İA. (2015). *Devalvasiya və Turizm: Qazananlar və İtirənlər*.
20. Turan İnformasiya Agentliyi. (2015). *Devalvasiya və Turizm: Qazananlar və İtirənlər*.
21. UNWTO. (2022). *Tourism and Events Impact Report*.
<https://www.unwto.org>
22. World Bank. (2009). *Azerbaijan Economic Report*. [World Bank Publications]
23. World Bank. (2016). *Azerbaijan Economic Update*.
<https://www.worldbank.org>
24. World Bank. (2022). *Tourism Sector Outlook for the South Caucasus*. <https://www.worldbank.org>

